

Світлана Савченко (м. Київ)

Олена Апанович та її внесок у дослідження та збереження могили Івана Сірка

На матеріалах особового фонду Олени Апанович, які раніше не були в науковому обігу, розкривається діяльність відомої дослідниці козацтва по збереженню могили кошового Запорізької Січі Івана Сірка.

Ключові слова: Олена Апанович, охорона пам'яток, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Іван Сірко.

Svitlana Savchenko

Olena Apanovych and Ivan Srko's grave preservation

This article is based on yet unpublished materials, inter alia from a personal fund of Olena Apanovych, it shows famous cossaks researcher's activities on preservation of the grave of Zaporizhs'ka Sich otaman Ivan Sirko. Also, the documents from fund of Ukrainian Association of Historical and Cultural Memorials Preservation which are stored in Central State Archive of Highest Authorities and Management of Ukraine were found and analysed. The objective of the article is to show work and vision of O. Apanovych on the preservation of a famous figure of Ukrainian history. The article found that O. Apanovych were researching otaman's grave in 1950th and later in 1960th while developing the Khortycya Reserve. She returned to preservation activities later at the end of 1980th to the beginning of 1990th while the expedition "Zaporizhs'ka Sich: destroyed and survived". In 1960th Olena Apanovych had had an idea to move all Zaporizhs'ka Sich atamans' graves to Khortycya where she was planning to create a national pantheon.

At that time the idea was not realised. Later, while the "Reconstruction" she actualised the problem of Ivan Sirko's grave preservation. This article in general analyses the influence of Olena Apanovych and her like-minded followers' efforts towards the actualisation of preservation and popularisation of cossaks' monuments. The article discovered that this work had very important social consequences for instance these activities had a significant impact on Ukrainian society in particular regarding rising of a national self-consciousness and preservation of national memory.

Key words: Olena Apanovych, monuments preservation, Ukrainian Association of Historical and Cultural Memorials Preservation, Ivan Sirko.

У сучасному світі збереження культурних пам'яток є однією з ознак високого рівня громадянської свідомості та згуртованості суспільства. В Україні ця проблема не втрачає актуальності з радянських часів. Особливе значення для національної історії мають персоніфіковані пам'ятки, пов'язані з видатними постатями українського минулого, насамперед, лідери національно-визвольної боротьби. До таких пам'яток відноситься і могила найвідомішого запорізького кошового отамана Івана Сірка. Дослідниця та популяризатор історії українського козацтва Олена Михайлівна Апанович багато зробила для її дослідження та збереження.

Метою статті є визначити внесок Олени Михайлівни Апанович у царині збереження культурної пам'яті, а саме упорядкування і дослідження могили видатного діяча української історії Івана Сірка.

В основу даної публікації покладено матеріали особового фонду Олени Апанович Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, фонду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, в яких відображено діяльність вченої в цій сфері. Матеріали, зазначених архівів, раніше не використовувались істориками і не оприлюднювались.

Існує значна кількість публікацій про перепоховання Івана Сірка, зокрема – матеріали В. М. Бекетової¹, збірка документів², праця М. Жуковського³. Однак, внесок Олени Апанович у дослідження та збереження поховання І. Сірка спеціально не досліджувався.

Перше знайомство Олени Апанович з темою поховання Івана Сірка відбулося в 1951 р., коли вона як молодий дослідник, кандидат історичних наук, брала участь у археологічних розкопках та історичних дослідженнях місць розташування Запорізьких Січей. За постановою Ради міністрів УРСР у 1951-1954 рр. Інститут археології АН УРСР почав дослідження в районі спорудження Каховської ГЕС і зрошувальних систем на Інгульці. Так Олена Михайлівна Апанович увійшла до складу групи на чолі з археологом Федором Борисовичем Копиловим, який у той час завідував лабораторією реставрації та консервації матеріалів Інституту археології АН УРСР, а згодом працював у інших відділах інституту⁴.

Перебіг цих подій вчена зафіксувала у своєму щоденнику, в якому емоційно змалювала становище музейної справи, козацьких пам'яток регіону Нікополя, де у свій час існувало п'ять Січей. Члени експедиції мешкали в приміщенні Нікопольського музею. Олені Михайлівні дозволили жити в канцелярії музею за умови поповнення колекції знахідками експедиції та впорядкування вченою експонатів музею⁵. «Зовсім поганим» вона визнала історичний відділ, в якому були речі, що за переказами належали Івану Сірку: «Запорізьких речей майже немає. Частина речей, які описував Єварницький (написання прізвища збережено відповідно до ори-

гіналу документа – С.С.) пропали. Доручили евакуювати фотографу. Він вивіз в Моздок і там здав у міськвиконком. Після закінчення війни взяв у музеї 1000 рублів на реєвакуюцію речей і зник». Подальша доля цих речей була невідома. Дослідниця згадує про втрачені давнє Євангеліє у срібному окладі, пояс, який належав Івану Сірку, його кружку та інші цінні історичні артефакти⁶. Олена Апанович із властивим їй запалом писала у щоденнику: «Залишків Січі не залишилось у Нікополі. Про це писав ще Єварницький. Але запорозький дух віє в цих місцях. Може тому, що я знаходжуся в музеї. Але тут можуть слухати скільки завгодно про запорожців, самі про них говорять багато, і в розповідях про них відчувається ставлення онуків до своїх дідів»⁷. 25 липня 1951 р. у фондах музею вона все ж таки відшукала чимало речей запорізьких козаків, зокрема і «зелений пояс», який, за переказами, належав Івану Сірку⁸.

27 липня Олена Апанович разом з Ф. Копиловим відвідали могилу І. Сірка, до якої через мілководдя змушені були плити човном до Капулівки. «У Капулівці на пагорбі біля млина стоїть могила Сірка, є Запорізька корчма, там живе стара, яка пам'ятає ще Єварницького, коли він збирав «дідів та розпитував про запорізьку давнину»⁹. І хоча результати розкопок на місці Січі не виправдали сподівань дослідників, для нас важливо, що Олена Апанович збрала та зберегла свідчення старожилів про могилу І. Сірка.

1 серпня 1951 р. дослідниця побувала на могилі І. Сірка і зазначила у щоденнику, що з часів Д. Яворницького надмогильний камінь ще більше вивітрився і пошкоджений «кулею полі-

¹ Режим доступу: http://museum.dp.ua/sirco_12.html.

² Режим доступу: <http://mycity.kherson.ua/journal/letopis3/sirko.html>

³ Жуковський М. П. Доля могили І.Д. Сірка // Праці Центру пам'яткознавства. Зб. наукових праць. – 2012. – Вип. 22.- С. 282.

⁴ Інститут археології Національної академії наук України. 1918-2014 / Гол. Редактор – П. П. Толочко. – К.: ВД «АДЕФ-Україна», 2015. – 668 с. – С. 36.

⁵ ІР НБУВ, ф. 347, оп. 1, спр. Щоденникові нотатки 1951-1996 рр. Папка 1951 рік, арк. 4.

⁶ Там само, арк. 4-5.

⁷ Там само, арк. 6.

⁸ Там само, арк. 7.

⁹ Там само, арк. 13.

чая». Під час окупації українські націоналісти заклали навколо могили гай і розбили квітники. «Коли прийшли наші рік-два трималося. А зараз квітники зів'яли, гай напіввирубаний, і сумне враження справляє це місце. Та і народ так говорить: «Німці навели лад на могилі Сірка, прикрасили її. Недобре це, що так виходить, що залишається у свідомості народу те, що німці таке зробили, а зараз – занедбано. Потрібно буде поговорити про це в Києві»¹⁰.

30 серпня 1951 р. вона познайомилась і оглянула давню «запорозьку» хату бабці Оксани Забутної, яку обіцяла відремонтувати сільрада, але так нічого і не зробила. Власниця хати (Олена Апанович зауважила: у дівочтві мала прізвище Мазай, і це була хата її свекра) жила на подвір'ї, де знаходилася могила І. Сірка. Пам'ятала вона і відвідини Д. Яворницького. Доцільним було зауваження Олени Михайлівни, що могила стоїть на підвищенні й тому не буде залита водосховищем. У щоденникових нотатках Олена Михайлівна зафіксувала і розмови з місцевими жителями, які дуже позитивно ставились до роботи дослідників. Бабця Бульбиха розповіла, як Дмитро Яворницький збирав «дідів» біля могили Івана Сірка в саду біля хати Мазая, пригощав вином і закусками, а вони співали йому козацькі думи про зруйнування Запорізької Січі. Цікавими є свідчення про настрої цього селянського середовища: про Катерину II говорили у негативному світлі, мовляв, хотіла забрати набуте козаками золото і багатства. Олена Апанович аркушам свого щоденника довірила навіть сміливі на той час політичні оцінки одної селянки: «Жовтневу революцію називає переворотом, а життя до неї «коли були вільними». Вона була така стара, що їй і втолкувати нічого»¹¹. Вважаємо, що саме події літа 1951 р. мали значний вплив на формування наукового світогляду Олени Апанович. Робота в експедиції стимулювала її до активної громадської діяльності, популяризації історії та пам'яток україн-

ського козацтва, зокрема збереження могили кошового Івана Сірка.

Ставлення до поховання І.Д. Сірка дещо змінилося у зв'язку з відзначенням у 1954 р. 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Біля нього було встановлено пам'ятну дошку, згодом відлили погруддя отамана, взявши за зразок його образ із картини Іллі Рєпіна.

Хрущовська «відлига» – час, коли О.М. Апанович стала одним із найактивніших провідників пам'яткоохоронного руху радянської України. Саме вона та її однодумці надали цьому рухові національного характеру. Після ухвалення відомої постанови № 911 від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва» і створення меморіального комплексу на острові Хортиця Олена Апанович активно включилась у роботу над проектом Хортицького заповідника та збереження запорізької історичної спадщини. В умовах «відлиги» діяльність пам'яткоохоронців переросла у широкомасштабну національно значиму програму¹². Їх ініціативи підтримувала і частина партійно-державного керівництва УРСР, зокрема заступник голови Ради міністрів УРСР Петро Тимофійович Тронько. У зв'язку з цим процитуємо видатного українського письменника та громадянського діяча Олесея Гончара: «На прикладі життя і діяльності П.Т. Тронька ще раз переконуємось, що в колишній комунопартократії були не тільки свавільники й злочинці, а більшість людей чесних, сумлінних, працелюбних, які в тяжких умовах тоталітарної системи по можливості діяли в ім'я народу, боролись, гинули, але передавали нащадкам все гідне, світле в історико-культурних, духовних надбаннях українського суспільства. Коли роздумуєш над джерелами довголітньої важкої, але плідної діяльності П.Т. Тронька, приходиш до єдиного висновку: джерелом його набутоків, зусиль і таланту вченого є синівська любов до матері – України»¹³.

¹⁰ ІР НБУВ, ф. 347, оп. 1, спр. Щоденникові нотатки 1951-1996 рр. Папка 1951 рік, арк. 16-17.

¹¹ Там само, арк. 19.

¹² Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О.Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край. – 1997. – С. 11-13.

¹³ Цит за: *Кухарєва Н., Козій Г.* Петро Тронько і Переяслав // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С. 28.

Збереження поховання Івана Сірка, яким вчена почала опікуватись ще до згаданої урядової постанови, було одним з нагальних питань збереження та популяризації пам'яток козацтва, якими займалась Олена Апанович упродовж 1960 рр. Директори академічних Інституту історії А. Касименко та Інституту археології С. Бібіков 22 травня 1964 р. у відповідь на лист заступника голови Нікопольської райради М. Кікота повідомляли, що вони підтримують ідею перенесення праху І. Сірка з Капулівки у Нікополь. І для цього до міста відрядили Олену Апанович¹⁴.

Олена Михайлівна була серйозно занепокоєна станом могили кошового отамана. Влітку 1965 р. дослідниця побувала на цьому місці та

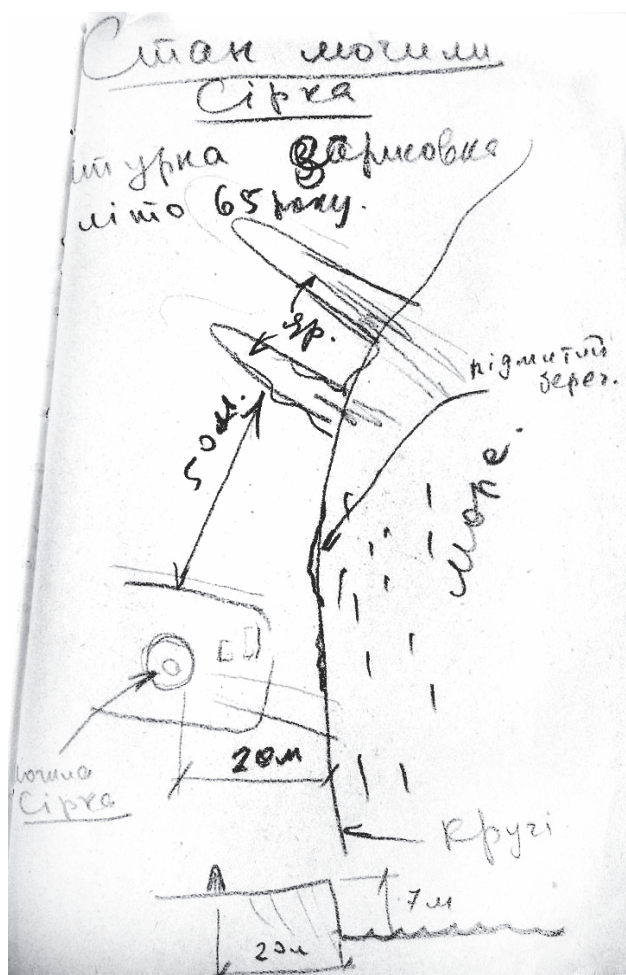

Фото 1. Замальовка О. Апанович. 1965 р.

зробила натурні замальовки стану місця поховання І. Сірка, схему та фото¹⁵. З цих матеріалів видно, що могила знаходилась у загрозовому стані (фото 1. Стан могили І. Сірка. Замальовка О. Апанович. 1965 р. ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 41).

Цього ж 1965 р. запорізькі художники: Г. Марченко, Г. Соколенко, Л. Орленко, Г. Зубченко, Л. Стебловська звернулись до Інституту історії АН УРСР (заступника директора І. О. Гуржія) та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури з листом про підтримку ідеї Олени Апанович щодо перенесення праху Івана Сірка на Хортицю. Вони працювали над проектом парку Хортицького заповідника і цілком схвалювали ідею О. Апанович: не тільки перенести могилу І. Сірка з села Капулівки, а й останки кошового отамана П. Калнишевського з Соловків та «створення на острові парку умовних могил інших відомих діячів Запорізької Січі». Дослідниця наводила серйозні аргументи на користь такого рішення: по-перше, могила І. Сірка перебувала в аварійному стані, бо підмивалася водами Каховського моря, поруч вже утворилось кілька ярів. По-друге, могила розташована в місці, до якого важко дістатись – потрібно їхати пароплавом від Нікополя, потім йти шість кілометрів пішки; по-третє, розташування могили на острові доцільно тому, що острів Хортиця символізує собою славетну історію запорізького козацтва¹⁶. І хоча постановою Ради Міністрів УРСР № 711 від 21 липня 1965 р. могила І.Д. Сірка була взята на державний облік як пам'ятка історії та культури республіканського значення, ідея перенесення праху кошового так і не була реалізована.

3 червня 1966 р. голова Запорізького облвиконкому Ф.Я. Мокроус видав розпорядження: «У зв'язку з вказівкою Ради Міністрів УРСР про перезахоронення Івана Сірка до Хортицького заповідника, доручити обласному управлінню культури і виконкому міськради направити експедицію в Капулівку для перевезення останків і поховання на Хортиці»¹⁷.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 38.

¹⁵ Там само, спр. 41. Матеріали про перепоховання праху І. Сірка.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Збережемо тую славу... – С. 77.

До реалізації згаданої урядової постанови про збереження козацьких пам'яток було залучено Академію наук УРСР і, зокрема, Інститут історії. Президія АН УРСР доручила скласти науково обґрунтований проект Хортицького заповідника саме Олені Апанович. На засіданні дирекції Інституту історії АН УРСР 25 липня 1966 р. слухали тематичні пропозиції до проектування меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на острові Хортиця. Доповідала Олена Апанович¹⁸. У своєму виступі на засіданні дирекції вчена поставила питання про перенесення могили Івана Сірка на територію Хортицького заповідника. Особливого значення для розв'язання цієї проблеми набула позиція Інституту історії АН УРСР, оскільки в середовищі науковців ще не було вироблено єдиної думки щодо цієї справи. Олена Михайлівна зауважила, що каменем спотикання стало місце перезахоронення: керівництво Нікополя намагалось зберегти могилу на території району, де було розташовано в різний час п'ять запорізьких січей, а дніпропетровське керівництво «не віддає могили»¹⁹. Олена Апанович доповіла на засіданні дирекції про результати переговорів з Міністерством культури УРСР, обласними та міськими органами влади. Учасники дискусії дійшли згоди, що могилі загрожують знищенням води Каховського водосховища. Її необхідно перенести, на що були виділені кошти. Олена Михайлівна висловила думку, що Інститут історії повинен сприяти перевезенню могили І. Сірка на Хортицю. Також вона пропонувала перенести прах Петра Калнишевського та прах кошового Задунайської Січі Йосипа Гладкого в новостворений заповідник із Соловків. Таким чином мав бути створений важливий меморіальний комплекс всеукраїнського масштабу. В середині 1960 рр. це була смілива заява О. Апанович. Водночас проти перенесення на Хортицю могили кошового Й. Гладкого виступали місцеві краєзнавці²⁰.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 23.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 37.

²⁰ Там само.

²¹ Там само, спр. 41.

Місцеві органи влади мусили якось реагувати. Так 1 квітня 1967 р. Дніпропетровський облвиконком ухвалює рішення про перенесення останків і доручає проектній організації розробити проект впорядкування могили та пам'ятника Сірку на новому місці (на давньому кургані Сторожова могила, який розташований на відстані 1100 метрів від с. Капулівки). Однак виконувати це рішення не поспішали. Віддавати останки Івана Сірка в Запорізьку область ніхто не збирався. Особливо обурені таким рішенням були жителі с. Капулівки та навколишніх сіл Нікопольського району.

Для вирішення питання перенесення могили Сірка Олена Апанович намагалась залучити авторитет УТОПК. Вона була ініціатором постанови Історичної секції УТОПК від 17 жовтня 1967 р. Зміст документа пропонував негайно перенести поховання на Хортицю²¹. Така ініціатива Олени Апанович, можливо, була доцільною у контексті створення заповідника на Хортиці, для надання йому всеукраїнського, національного за суттю, значення, але не враховувала, на нашу думку, кількох факторів. По-перше, спротив місцевого партійно-державного керівництва: Дніпропетровська і Запорізька області традиційно змагались за козацьку спадщину. По-друге, не бралася до уваги думка жителів Капулівки, які не бажали віддавати святиню. По-третє, страх дніпропетровського, і, зокрема, нікопольського партійного керівництва та муніципалітетів «залишитись ні з чим».

За перенесення могили Івана Сірка Олена Апанович розгорнула в пресі цілу кампанію, сприяла приверненню уваги громадськості до критичного стану поховання. В її архіві зберігся уривок нарису «Врятуємо запорізьку святиню». Вчена згадує, як у 1951 р., під час розкопок Чортотлицької Січі, разом з колегами доводила в райкомі партії та райвиконкомі необхідність дбайливого відношення та кращого збереження Сіркового поховання. Нагадаємо, що постановою Ради Міністрів УРСР 21 липня 1965 р. могилу було взято на державний облік як пам'ятку

республіканського значення. Не дивлячись на знак, що це пам'ятка історії й охороняється державою, могила і надалі залишалася занедбаною. Надгробний камінь на могилі Сірка пошкоджено: «Якийсь невіглас штовхнув його. Пам'ятник впав і розколовся. Його якимось скривдили». Похованню загрожувала повна руйнація – води Каховського водосховища були зовсім близько до могили. Дослідниця зазначала: «Може наступити такий час, коли підмита могила обвалиться і назавжди загине історична пам'ятка для нас, для наших нащадків»²².

Сільрада Капулівки, за підтримки Дніпропетровської обласної організації УТОПІК, вирішили перенести могилу І. Сірка на інший бік села, де за 2 км стоїть курган Бабина Могила. Незважаючи на позицію Інституту історії, УТОПІК, Міністерства культури про перенесення могили на Хортицю, керівники та жителі с. Капулівки заявляли, що «вони ляжуть кістками, а Сірка не віддадуть». Тому запропонували «комплексне рішення» – передати на Хортицю вже пошкоджений надгробний камінь (як вважала О. Апанович) винною в цьому була місцева влада), зробивши копію з граніту, а залишки праху поховати у Бабиній Могилі²³.

21 листопада 1967 р. на Каховському морі здійнялася буря, що тривала дві доби. За таких обставин Нікопольський райвиконком дав розпорядження спеціальній комісії негайно розпочати перепоховання праху Сірка. 23 листопада 1967 р. комісія, яку очолював заступник голови Нікопольського райвиконкому Кікоть М.В., приїхала в Капулівку. Усі жителі села зібралися навколо дев'яти виконавців рішення місцевої влади, щоб не допустити вивезення останків за межі району. Довелося провести роз'яснювальну роботу, переконуючи всіх присутніх, що останки кошового отамана лише перенесуть у нове безпечне місце. Група під керівництвом археолога Дніпропетровського історичного музею Л.П. Крилової провела розкопки могили. Не де-

талізуючи опис події, яка вже досліджена іншими авторами, зазначимо лише, що більшість кісток були покладені в нову домовину. Але череп, частина кісток, муміфікований мозок та пасмо волосся Л. Крилова сховала. Артефакти пізніше таємно вивезли спочатку до Дніпропетровська, а потім до Росії²⁴.

Цікавою, у контексті подій, є розірвана машинописна чернетка листа, яку зберегла Олена Апанович у своєму архіві. Цей лист від імені самої Олени Апанович та її наукового керівника, заступника директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР д. і. н. Костя Гуслистого до першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ О.Ф. Ватченка та Інституту археології АН УРСР. Автори листа з гіркотою повідомляли про «злочинну з наукового і громадського погляду роботу археолога Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею Л.П. Крилової під час перенесення могили І.С. Сірка в селі Капулівці Нікопольського району... Ганебна поведінка тов. Крилової, що поступилась совістю науковця, сплюндрувала, наче невіглас, останнє пристановище видатної людини»²⁵. Далі йдеться про перебіг подій, пов'язаних із цим прискореним перепохованням: відверто неправдиві відомості про перепоховання козаками Чортмлицької Січі біля Капулівки, неправильна дата (4 травня), під час термінових розкопок виявилось, що не вистачає колінних чашечок, фаланг пальців. А саме головне – «очевидці в селі Капулівці говорять, що Л. Крилова взяла з собою череп І. Сірка, вона намагається довести, що сама зробила зліпок, який і відправила до Ленінграду». Про це Олена Апанович повідомила керівництву пам'яткоохоронних та наукових установ. З особливою прикрістю повідомлялось про те, що залишилось на місці могили після закінчення робіт: «Там лишилась неоковирна купа землі, кілька вирваних з корінням дерев і розбитий постамент»²⁶.

²² ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 41.

²³ Там само.

²⁴ Жуковський М.П. Доля могили І.Д. Сірка // Праці Центру пам'яткознавства. Зб. наукових праць. – 2012. – Вип. 22.- С. 282.

²⁵ ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 41.

²⁶ Там само.

19 грудня 1967 р. заступник голови Запорізького облвиконкому Микола Киценко надіслав інформацію про події у Капулівці до заступника голови Ради Міністрів Петра Тронька і пряме невиконання доручення уряду про перенесення могили І. Сірка на Хортицю. Надзвичайно цікавою й інформативною є нотатка на цьому документі, зроблена 25 грудня 1967 р. рукою самого М. Киценка. Він повідомляв, що цього листа возив у Київ П. Троньку, але не віддав тому, що урядова уповноважена М. Платонова погодилась відтягнути вирішення цього питання на 5-6 років. Вона запевнила, що останки Сірка залишаться на місці нового поховання до завершення реалізації проекту заповідника на Хортиці. Микола Киценко висловив жаль, що вдруге не вдалося реалізувати омріяну ідею. Втілити в життя спільний з Оленою Апанович проект: «Тепер залишається одне – їхати на Соловки, вимолити Калнишевського та разом з Гладким поховати на Хортиці двох кошових! (Хоча звичайно це не І. Д. Сірко)»²⁷.

5 березня 1968 р. газета «Літературна Україна» опублікувала звернення «Поховати з усіма почестями», яке підписала О. Апанович разом з іншими членами правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури – К. Гуслистим та В. Пепою. Вчених-пам'яткоохоронців обурили некваліфіковані дії комісії, яка у принизливий спосіб здійснювала перенесення праху. Вони вимагали проведення перепоховання з усіма належними урочистостями і пошаною до героя української історії²⁸.

У той же час на основі завдання Запорозького облвиконкому й обласного відділення УТОПІК від 19 квітня 1968 р. було запроектовано оформлення могили І. Сірка на Хортиці. Це архітектурно-планувальне завдання передбачало обрання місця, встановлення плити з вибитим барельєфом отамана, перенесення каменю із старого поховання, опорядження території. На цьому документі є приписка, зроблена рукою Миколи Киценка про те, що цей лист направлено після розгляду конкурсних проектів 27 липня 1968 р.²⁹

Піднята Оленою Апанович та її колегами проблема варварського розкопування могили І. Сірка збурила творчу молодь. Активісти у жовтні 1968 р. звернулись до голови Ради Міністрів В. Щербицького, секретаря ЦК КПУ Ф.Д. Овчаренка, секретаря спілки письменників України Д. Павличка з приводу нищення святинь української історії та культури. Молодь відразу це питання перевела у політичну площину. Як аргумент наводились слова В. Леніна про необхідність починати боротьбу із націоналізмом з великоросійського шовінізму. Вони звертали увагу на «варварське», «бандитське» перенесення могили: «Робилось це перенесення, як і всі бандитські вилазки, вночі й поспіхом. Останки полководця зі світовим іменем було зібрано в брудний мішок (так, ніби була картопля) й до ранку в такому стані зберігались в чулані невідомого походження»³⁰. Автори листа пояснювали цю поведінку наукової співробітниці Дніпропетровського історичного музею Л. Крилової українофобством і наводили її слова: «А вы знаете, что он был врагом русского народа?». У відповідь на це молоді українці запитували: «А чи любили, товаришко Крилова, українців і український народ російські царі та їх посіпаки – ця орда катюг і поневолювачів, проти яких, зрештою, і виступав Сірко? Та, мабуть, саме вони (за Криловою) репрезентують великий російський народ! І чи не тому Іванам Грозним, Петрам Першим, Катеринам Другим, Суворовим і К^о височіють пам'ятники, в багатотомних романах та багатосерійних фільмах прославляється їх колоніальний розбій, азіатське варварство і деспотизм?! І ніхто не скаже, що вони лютою ненавистю ненавиділи українців, татар, білорусів, поляків, грузинів»³¹. Цілком очевидно, що такі звернення до керівництва партійних і державних органів лише стверджувало думку про те, що повернення історичної пам'яті про запорізьке козацтво сприятиме зростанню національної самосвідомості та становить загрозу для комуністичного режиму. Адже автори відверто

²⁷ Збережемо тую славу... – С. 132.

²⁸ Літературна Україна. – 1968. – 5 березня.

²⁹ Збережемо тую славу... – С. 173.

³⁰ Там само. – С. 183.

³¹ Там само. – С. 184.

заявляли про вигадані в КДБ чутки, що український націоналізм найповніше виявляється у захисті української старовини. У червні 1970 р. за цей лист були заарештовані й ув'язненні на 2–4,5 роки поет І. Сокульський, робітник М. Кульчинський та викладач одного з вишів В. Савченко.

Із початком 1970 рр. і посиленням ідеологічного цькування української інтелігенції – «маланчуківщиною», Олена Апанович була усунута від можливості займатись пам'ятками козацького періоду. Тільки наприкінці 1980 рр., на хвилі «перебудови», коли виник суспільний запит на дослідження пам'яток запорізького козацтва та їх популяризації, Олена Михайлівна змогла повернутись до досліджень своєї улюбленої теми. Відродженню національної самосвідомості українців мали слугувати експедиції «Запорізька Січ: зруйноване і уціліле», організовані у 1989 і 1990 рр. журналом «Пам'ятки України», науковим керівником яких була О. Апанович. Матеріали за результатами експедиції 1989–1990 рр. були надруковані на шпальтах зазначеного вище журналу.

В архіві Олени Апанович зберігся більш детальний документ про ці події. Це надрукований на комп'ютері текст із великою кількістю правок авторки та невідомого редактора. На думку Олени Апанович, метою експедиції було підготувати необхідний матеріал для продовження реалізації постанови від 18 вересня 1965 р. З метою відродження національної самосвідомості планувались зустрічі з мешканцями запорізьких земель. До складу експедиції ввійшло чотири особи, які ще в 1960 рр. працювали над реалізацією згаданої постанови: архітектор Віктор Васильович Красенко, художник Геннадій Юхимович Марченко, Любов Захарівна Гісцова (директор Центрального державного історичного архіву в місті Києві) та Олена Михайлівна Апанович – науковий керівник експедиції³². Олена

Апанович зазначала, що маршрут був розроблений відповідно до експедиції Д. І. Яворницького кінця 1880-х рр. Також було використано матеріали Олени Михайлівни з археологічної експедиції 1951 р. Під час обстеження козацьких пам'яток Черкащини, Олена Михайлівна пропонувала відродити плани створення тут національного парку та музею³³.

Найбільше пам'яток військової і господарської діяльності Січі учасники експедиції вивчали на Дніпропетровщині, місцева та партійна влада якої «по-варварському», деструктивно повелася з пам'ятними місцями. Учасники експедиції побували на місці Чортомлицької Січі та біля Капулівки³⁴ на місці, як його кваліфікує О. Апанович, «підзахоронення» І. Сірка у Бабину (Сторожову) Могили. Вони виявили не надто художнє оформлення пам'ятки: камінь з первісного поховання у скляному футлярі, що призводило до конденсування вологи, «мокріння» та руйнування святині. Учасники експедиції встановили, що колишнє місце поховання І. Сірка ще існує, хоча і далі підмивається берег³⁵.

У 1989-1990 рр. завдяки зусиллям антрополога С. Сегеди череп І.Д. Сірка врешті решт був повернутий із Москви в Україну і опинився на збереженні в Нікопольському райвиконкомі. Незважаючи на вимоги учасників святкування 500-річчя українського козацтва допоховати останки І. Д. Сірка, органи районної влади уникали вирішення цього питання. І лише за рішенням V сесії Нікопольської районної ради депутатів від 5 серпня 1997 р. череп отамана І. Д. Сірка був переданий до Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

У травні 1998 р. на міській конференції, присвяченій 350-річчю початку Визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького, прозвучали наполегливі вимоги громадськості Нікопольщини до вищих органів влади України щодо вшанування

³² ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 34.

³³ Демиденко О. Діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури зі збереження об'єктів козацької доби (друга половина 1960-х – 1980-ті рр.) / О. Демиденко // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2006. – 9. – С. 421-422.

³⁴ Жуковський М.П. Доля могили І. Д. Сірка // Праці Центру пам'яткознавства. Зб. наукових праць. – 2012. – Вип. 22.- С. 283.

³⁵ ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 34.

пам'яті кошового отамана І.Д. Сірка та допоховання його останків. Відповідне рішення ухвалив уряд України. У липні-серпні 2000 р. були здійснені розкопки могили Івана Сірка, де були його останки, які нарешті возз'єдналися в одній труні з черепом із Дніпропетровського музею та фрагментом кістяка, що зберігався в Дніпропетровському медичному інституті.

Зауважимо, що Олена Апанович так і не дожила до урочистого дозахоронення черепа кошового у Бабину Могили.³⁶ Всього півроку не вистачило Олені Михайлівні Апанович, аби її прагнення вшанувати отамана і відновити історичну справедливість були здійснені. 21 серпня 2000 р. відбулося допоховання останків кошового отамана Івана Дмитровича Сірка у Бабину Могили³⁷.

Таким чином, у 1950-1960 рр. Олена Апанович була серед самих активних учасників національно значимих проєктів та подій, зокрема навколо перепоховання праху Івана Сірка. І хоча задум Олени Апанович про перепоховання кошового на Хортиці не був реалізований, проте їй вдалося привернути увагу громадськості до долі історичної пам'ятки, зберегти її та таким чином сприяти підйому національної самосвідомості українців. За часів перебудови Олена Апанович була однією з перших, хто підтримав процес відродження національної історичної пам'яті через наукову та науково-популярну козацьку тематику. Наукова творчість і громадська діяльність вченої сприяли оновленню цілого напрямку української історичної науки та пам'яткоохоронної справи – козакознавства.

References

Zhukovskiy M. P. Dolia mohyly I. D. Sirka // Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva. Zb. naukovykh prats. – 2012. – Vyp. 22. – S. 282-285.

Institut arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918 2014 / Hol. Redaktor P. P. Tolochko. – K.: VD «ADEF-Ukraina», 2015. – 668 s.

Zberezheмо tuiu slavu: Hromadskiy rukh za uvichnennia istorii ukrainskoho kozatstva v druhii polovyni 50-kh – 80-kh rr. KhKh st.: Zbirnyk dokumen-

tiv ta materialiv / Uporiad.: O.H. Bazhan (kerivnyk) ta in. – K.: Ridnyi kraj. – 1997. – 474 s.

Kukharieva N., Kozii H. Petro Tronko i Pereiaslav // Kraieznnavstvo. – 2010. – №1-2. – S. 28.

Demydenko Olha Diialnist Ukrainskoho tovarystva okhorony pam'iatok istorii ta kultury zi zberezhenia obektiv kozatskoi doby (druha polovyna 1960-kh – 1980-ti rr.) / Demydenko Olha // Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini. – 2006. – 9. – S. 421-422.

³⁶ Жуковський М.П. Доля могили І.Д. Сірка // Праці Центру пам'яткознавства. Зб. наукових праць. – 2012. – Вип. 22. – С. 285.

³⁷ Там само.